

'KİTĀB- I DEDEM QORQUD' NÜSHASINDA BİR PROBLEM SÖZCÜĞÜN ÇÖZÜMLEMESİ

Dursun YILDIRIM*

Özet: Bu makalede Dede Qorqud metinlerinde yer alan problemlili bir sözcüğün çözümlemesi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Dede Qorqud, taraklıq, bağlamda işlevci yorum yaklaşımı, tarihsel dilbilim

A Problematic Word in the Kitāb- ı Dedem Qorqud

Abstract: The present study aims to solve a problematic word which has been under discussion for a long time in the texts of Dede Qorqud.

Key words: Dede Qorqud, taraklıq, fuctional interpretation approach in context, historical linguistics

I. Dede Qorqud Metinleri ve Metinlere Bağlı Kimi Sorunlar Üzerine

1. Dresden ve Vatikan Nüshaları Üzerine

Dede Qorqud anlatmalarının arkaik yazma nüshalardan istinsah edilen bir kısım metinlerini zamanımıza eriştiren iki yeni zaman nüshası vardır. Bunlar, Arap harfli yeni zamanlar Türk alfabesi ile tertip edilmiş iki nüshadır. Bu nüshalardan ilk bulunanı Dresden nüshasıdır. İlk nüsha, Dresden Kraliyet Kitaplığında çalışan H.O.Fleischer tarafından bulunmuş ve kayda girmiştir¹. İlk bulunan nüshanın özgün adı "Kitāb-ı Dedem Qorqud" adını taşır. İlk metin çalışmaları, incelemeleri ve neşirleri bu nüsha üzerinden yapılmıştır². İkinci nüshayı, Ettore Rossi, Vatikan kitaplığında bulmuştur. Bu ikinci nüsha "Hikāyet-i Oğuznāme" adını taşımaktadır.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

¹ H.O.Fleischer, *Catalogus codicum Manuscriptorum orientalium Bibliothecae Dresdensis*, Dresden, 1831, no. 86.

² Metin neşri bakımından en önemli çalışmalar: Kılıslı Mu'allim Rifat, *Kitāb- ı Dede Korkut*. İstanbul, h. 1332 (1916); O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*. İstanbul, 1938; *Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara, 1973.

İlk nüsha gibi, bu nüshanın da, bir ikinci açıklayıcı başlığı vardır. Birinci ve ikinci nüshaların **dibace** kısımlarında, Dede Qorqud hakkında kısa bir açıklama yapılır ve ardından, onun sözleri nakledilir. Kahramanların biyografilerinden veya maceralarından söz eden '**Oğuznâme**' veya '**boy**'lardan, yahut '**hikâye**'lerden ilkinde on iki, ikincisinde altı tane vardır. Vatikan nüshası, ilk kez yine E. Rossi tarafından incelenip yayınlanmıştır³. Eserin bu yeni nüshası, Vatikan nüshası olarak bilinir. Her iki nüsha metinleri üzerine önemli metin incelemeleri yapılmıştır⁴. Şüphesiz her iki nüsha da, özgün bir arkaik yazma dip nüshadan veya nüshalardan aktarılmışlardır. Bu dip nüshaların farklı bir alfabe ile yazılmış oldukları ileri sürülebilir. Yeni nüshalar, böyle bir metinler mecmu'asından yeni biçimlerine dönüştürülerek ortaya konmuşlardır. Bu süreçte, yani elimizdeki yazma nüshalara aktarılmaları sırasında, metinlerin asıllarından oldukça değişikliğe uğramış oldukları bilinen bir husustur. Her iki nüsha metinlerinin istinsah veya yazım hatalarıyla dolu bulunduğu uzmanlarınca bilinmektedir⁵.

Benim kanaatim, Dresden nüshasının özgün nüshadan yapılmış ilk aktarma denemesi olduğu yolundadır. Vatikan nüshası da yine, asıl nüshadan başka bir kişi tarafından istinsah edilmiştir. Ancak, Vatikan nüshasının müstensihî veya aktarıcısı olan kişi, muhtemelen Dresden nüshasını görmüş olmalıdır, diye düşünüyorum. Dresden nüshası, içeriği itibarıyla ayıklanmış olsa bile, yine de, İslâmî anlayışa göre, akla ve "**şer**'-i **şerif**'e aykırı unsurlar bakımından çok zengindir. Vatikan nüshasını hazırlayan her kim ise, müstensih veya aktarıcı, bu tür içeriğe sahip gördüğü Oğuznâmeleri mümkün olduğunca tertip ettiği mecmu'anın dışında tutmuş ve bu yüzden dip nüshada görüp okuduğu ve aktarmaya karar verdiği metinlerin sayısını sınırlayıp azaltmış ve hacimlerini daraltmıştır.

Kahramanların macerasını anlatan metinlerin her birinin başlığı için Dresden nüshası '**boy**' tavsifi yaparken Vatikan nüshası, aynı anlamda '**hikâye**' sözcüğünü kullanır. Her iki nüsha tertipçileri, yahut bunların özgün nüshadan aktarıcıları ana başlıktan sonra da, birer açıklama alt başlığı kullanır. Dresden nüshası metinlerinin başlığı "**Kitâb-ı Dedem Qorqud**" ve alt başlığı "**alâ lisân-ı tã'ife- i Oğuzân**" [= Oğuz boyunun lisanı ile] şeklinde verilmiştir. Buna karşılık, Vatikan nüshasında eserin

³ Ettore Rossi, "*Il Kitâb - i Dede Qorqud*". Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oğuz. Tradotti e annotati con "Facsimile" del Ms. Vat. Turco 102. Vatikan, 1952.

⁴ Bu neşirler arasında her iki nüshayı dikkate alıp ilk kez tedkik edip yayınlayan M. Ergin olmuştur: M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*. Türk Dil Kurumu yayını. Ankara, 1958, cild I; Cild II, 1963; S. Tezcan, H.Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*. YKY, İstanbul, 2001; S. Tezcan, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar*. YKY, İstanbul, 2001. Sonuncu çalışma problemimiz ile ilgili kısımlar içerdiği için belirtilmiştir ve araştırmacının ortak yayınına tamamlayıcı nitelikte görülmüştür.

⁵ Bu konuda, önceki dipnotlarda eserleri belirtilen araştırmacıların tespitleri yanı sıra, onların eserlerinde gösterilen kaynakçalardan yararlanılabilir. Makale ölçeğinde pek çok yazıyı burada sıralamak mümkün ama, buna imkân yoktur.

başlığı “**Hikāyet-i Oğuznāme**” biçimindedir. Açıklayıcı nitelikteki alt başlık ise “**Qazan Bek ve ğayrı**” adını taşır. Bütün bu özellikler, metinlerin, farklı ve arkaik bir edebî yazı dilinden ve alfabeden, elimizdeki metinlere dönüştürüldüklerini düşündürmektedir. Bunların istinsah edilmiş olduğu asıl nüshanın tam adı ne idi? Dresden’inki mi, Vatikan’inki mi, hiç biri mi? Bunu söylemek oldukça zor olmakla beraber, ‘**Tepegöz**’ ile ilgili açıklamasında *Aybek ed-Devādārī*, bunların, Oğuz Türklerinin mukaddes kabul ettiği ‘**Oğuznāme**’ adlı kitapta yer aldığından söz eder. Elimizdeki nüshaların asıl kaynağı, Devādārī’nin gördüğü ve bildiği bu arkaik ‘**Oğuznāme**’ nüshası veya benzeri istinsah nüshalar olabilir. Muhtemelen bu yazma nüshaların ihtiva ettiği metinler, çeşitlilikleri yanı sıra, her biri şimdiki hallerinden daha hacimli metinler idi. İslâmî dönemin akıl ve ‘**şer**’-i **şerif** ölçütleri, bunları tahrif edip kısaltmış olmalıdır.

2.Yazma Nüshalarda Görülen Kusurların Kaynakları Üzerine

Metinler, müstensihin acemiliğinden kaynaklanan pek çok noktalama ve yazım hatalarıyla doludur. Fakat, bir kısmının da, metinlerin farklı alfabe ile yazılmış özgün dip nüsha veya nüshalardan Arap harfli yeni alfabe aktarımları veya yazımları sırasında oluşmuş olduğu muhakkaktır. Metinlerde bir yazı dilinden diğerine aktarım işlemlerinin alelacele yapılmış olduğu göze çarpmaktadır. Metinlerin istinsahı sırasında, müstensih, gerekli ve gereksiz yerlere noktalama işaretleri koymuş ve bu durum, metinlerin anlaşılmasında sayısız filolojik problem yaratmıştır. Bunların bir kısmı ile pek çok araştırmacı uğraşmış, yeni çözümler önermişlerdir⁶.

‘**Kitāb-ı Dedem Qorqud**’ metinlerinde filolojik kusurların asıl kaynağı nedir? Metinlerde karşılaşılan kusurların kaynakları belki bir kaç grupta toplanabilir. Birinci gruptaki kusurlar, belki Uygur, belki daha farklı bir Türk alfabesi ile yazılmış özgün ve arkaik bir dip nüshadan bu metinlerin yeniden ‘**Oğuz taifesinin dili ile**’ kaleme alınmaları sırasında ortaya çıkmış görünmektedir. Bunların aktarıcısı olan kişilerin yeterli donanıma sahip olmaması, aktarıcıların şu veya bu nedenle metinlerde tasarrufta bulunma arzuları, gereksiz yakıştırmalar yapmaları, okuyup anlayamadıkları yerleri uydurup yazmaları veya yüzyıllar sonra bu metinlerin farklı okunur duruma gelmesi nedeniyle de bir kısım kusurlar yapılmış olabileceği ihtimali vardır. Bu tür kusurlara, Dresden nüshası alt başlığında, metinlerin Oğuz boyu diliyle yazılmış olduğu vurgulandığından dolayı pek dikkat edilmiyor. Oysa, bu ifade kalıbı aynı zamanda, onların bir başka yazı dilinden, daha arkaik bir edebî Türk yazı dilinden ve alfabeden Oğuz lehçesine aktarılmış olabilecekleri ihtimalini insana düşündürüyor. Dolayısıyla, metinlerde karşılaşılan bir grup kusurlar,

⁶ Metin neşirleri daha önce belirtilmişti. Bunların bibliyografalarına bakılabilir.

müstensihin acemiliklerinden kaynaklanıyor ise, bir grup kusurlar da bu durumlardan doğuyor, denebilir.

Metinlerin özgün biçimlerini taşıyan alfabeden elimizdeki nüshaları taşıyan Arap harfli yeni alfabe aktarılarak ve değiştirilerek yeniden yazıya alınmaları sırasında, bir takım kusurların ortaya çıkabileceği üzerinde uzmanların pek durduğu, filolojik incelemeleri bu açıdan yapmaya yöneldiği söylenemez. Çünkü, metinlerin, elimizdeki biçimlerinin sözel anlatımdan yazıya bu halleriyle geçirildiği önyargısı filoloji dünyamıza yerleşmiştir. Bir başka grup kusur ise, özgün metinlerden beğendiklerini yeniden düzenleyip 'şer'-i şerif'e uygun bir duruma getirip bir mecmu'a tertip etmek isteyenlerin veya müstensihin yaptığı tahrifler, eklemeler, çıkarmalar, benzetmeler, özgün metni okuyamadığı yerlerde yaptığı yakıştırmalar sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Metin incelemesi açısından bu hususlar üzerinde de ciddi bir araştırma yapıldığı söylenemez. Metinşinastık açısından bakıldığında, "Kitâb-ı Dedem Qorqud" ile "Hikâyet-i Oguznâme" nüshalarının bu açıdan incelenmesi, onların daha anlaşılır duruma gelmesine yardımcı olacaktır, kanısındayım.

Şüphesiz, bilinmeyen bir tarihte bu metinlerin yaratılması ve anlatımı elbette sözel ortam yaratıcılığında olmuştur ve bunlar, muhtemelen Türklerin yazıya alınmış ilk sözel tarih metinleri durumundadır. Bilinmeyen bir tarihte yazıya alınmış oldukları konusunda bir çok karine vardır ve üzerlerinde durulmuştur (Yıldırım 2002: 130-171). Dolayısıyla, elimizde bulunan metinlerin bu bağlamda sözel ortamda tespit edildiği söylenebilir ama, onların bize bu yolla, sözel anlatım yoluyla ulaştığı söylenemez. Bu metinler, ilk kez, hiç şüphesiz şimdi sahip oldukları alfabeden farklı bir alfabe ile tespit edilmişlerdir. Metinlerin ilk kez Arap harfli alfabe ile tespit edildiklerine dair elimizde hiçbir kanıt mevcut değildir. Aksine, elimizdeki metinlerin bir benzeri hiçbir yerde mevcut değildir; tarihî yazmalar arasında da mevcut değildir. Belki şu söylenebilir: Arap harfli alfabe ile bu yeni metinlere dönüştürülürlerken içlerine İslâmî unsurlar dahil edilmiştir. Elbette kahramanlarından söz eden kısmî kayıtlara tarihi kaynaklarda rastlanmaktadır⁷. Hatta, bugün elimizdeki biçimlerine sahip olduğumuz metinlerin daha arkaik biçimlerinin varlığından da haberdarız. Üstelik, halk arasında bu metinlerin nasıl yayıldığı konusunda da tarihî kayıtlar vardır⁸. Ancak, bugün sözü edilen ve XIX. ve XX. yüzyıllarda yöre ve ağızlarından derlenmiş bir takım hatırlatıcı motifler taşıyan

⁷ Bu kayıtlar büyük ölçüde şu eserlerde toplanıp bir araya getirilmiştir: M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara, 1966; O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*. İstanbul, 1938; *Dedem Korkudun Kitabı*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.

⁸ Aybek ed-Devadarî tarafından yapılmış bu tür kayıtlar için bkz.: D. Yıldırım, "'Kitâb-ı Dedem Qorqud' Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?", *Türkbilim, Türkoloji Araştırmaları*. sayı 3, Ankara, 2002: 130-171.

bir kısım metinlerin, bu metinler ile doğrudan bir bağı olduğu söylenemez. İki nüsha içinde bulduğumuz bu metinler, yazıldıkları bu mecmualarda donmuş kalmış ve benzerleri tespit edilememiştir. Bu metinlerin varyantı diye öne sürülen derleme metinlerin pek çoğu, onlardan kopmuş veya hafızalarda kalmış bir veya bir kaç motifi bünyesinde taşır. En yaygını Türk dünyasında ‘Beyrek/Böyrek’ veya ‘Alpamış’ adıyla bilinenleridir ve her biri çok farklı mahiyettedir⁹. Öyleyse, metinlerde, müstensih acemiliklerinden veya farklı algılamalar sonucu yapılan okuma ve yeniden yazıya geçirme hatalarından doğan problemler karşımıza çıkmaktadır, diyebiliriz. Bu tür kusurlardan biri de, burada ele alıp çözülemeye çalışacağımız bir problem sözcüktür. Bu sözcüğün Dresden nüshasında bulunduğu bağlam içindeki Arap harfli alfabe ile yazılışını طارقلنى şeklinde dir.

II. Problem Sözcüğün Çözümlemesinde İzlenecek Yol Üzerine

Bu satırların yazarı da, yukarıdaki metinlerde karşılaşılan çözümlenmemiş problemler ve problem sözcükler ile uğraşmış ve uzun süre çözümsüz kalmış bir ibareyi, bağlamda işlevci yorum adını verdiği yaklaşım ve yöntem ile çözümlenmiştir. Bu problem, Dresden nüshasında ‘Kam Börü oğlu Bamsı Beyrek Boyını Beyân Eder Hanum Hey’ başlığı ile verilen ‘boy’ içinde yer almıştır. Bu problem, kahramanın yer aldığı düğün bağlamı içinde yayını görüp övdüğü sırada kendini gösterir. Problem, uzun ve çözümsüz kalmış bir ibaredir. İbarenin özgün biçimi Dresden yazma nüshasında şöyledir:

طول ملوادة کرد بكم طول راري • دو خرابي و دغم مي
يوردي •

Yukarıda verilen ibare, kahramanın, ortaya çıktığı düğün bağlamı içinde yayını övdüğü sırada söylenmiş bir sözdür. Fakat, yukarıda işaret edildiği gibi, müstensihinin sebep olduğu imlâ bozuklukları ve mürekkep bolluğu, bu ibarenin uzun zaman doğru okunmasını engellemiştir. Çeşitli okuma denemeleri yapılmışsa da, ortaya anlamlı bir söz çıkarılamamıştır. Metinler üzerine yapılan uzun bir inceleme ile, yukarıdaki ibarenin şöyle okunması icap ettiği ortaya konmuştur: “tovil tolada gerdigüm tola deri / Tohuzlayı[ban] koduğum bağı[n] yordı”. Bugünkü anlamı:

⁹ Bütün bu problemlerin tartışması bize ait önceki dipnotta yer alan yazıda tartışılmıştır. Oraya bakılabilir.

"Davula dolayarak gerdiğim işlenmiş deri / dokuz kat düğümlediğim bağıcı çözdü"
(Yıldırım 2001: 129-167).

Çözümlememiş bu ibarenin çözümünde, 'bağlamda işlevci yorum' yaklaşımı ve yöntemi sınanmış ve başarılı sonuç alınmıştır. Sözel kültür problemlerinin çözümünde kullandığım bu yaklaşım ve yöntem, filolojik problemlerin çözümlemesinde de, söz konusu incelemede de, iyi sonuçlar vermiştir. Bu yaklaşımın kullanılmasıyla, sadece yukarıda sözü edilen ibare değil, aynı 'boy' metinlerinde göze çarpan diğer filoloji ve şiir bilgisine ait problemlere de, aynı incelemede çözüm önerileri getirilmek fırsatı yakalanmıştır¹⁰.

Dresden nüshasında yer alan "Kaşlı Koca oğlu Kaş Turalı Boyı"nda da, çözümü oldukça güç bir yazım ve aktarım problemi vardır. Metinler üzerinde çalışan ve yayın yapanların bir çözüme kavuşturamadığı bu problemin çözümlemesinde de, aynı yaklaşım ve yöntem sınanmaya çalışılacaktır. Burada da, problem sözcük özgün bağlamı yanı sıra, çeşitli bağlamlar içinde ele alınıp incelenecek ve çözümlenecektir. Önce, problemin metin içinde hangi bağlamda ve hangi yazılım içinde bulunduğu gösterilecektir. Ardından sözcüğün tarihi metinlerde hangi bağlamlar ve hangi türevler içinde karşımıza çıktığı sıralanacak ve işlevleri dikkate alınarak gözden geçirilecektir. Problem sözcük ile ilgili daha önce yapılmış çözümler verilip eleştirileri yapılacaktır. Bütün bu işlemlerden sonra kendi çözümlememizi yapıp bir sonuca ermeye çalışacağız.

Filolojik çözümlemelerde, sadece sözcüğün yazıldığı ses işaretlerini değerlendirmeye çalışmak bizi her zaman doğruya çıkardığı söylenemez. Çözüm güçlüğü yaratan, problem oluşturan sözcüğün yazımını, yazma metinde ve benzer başka tarihi metin bağlamlarında ele alıp incelememizin işimizi kolaylaştıracağı kanısındayım. Böyle hareket edildiğinde, bağlam içinde yer alan unsurların her biri, "bağlamda işlevci yorum"a tâbi tutulursa ve özellikleri tespit edilirse çözüme daha kolay erişilebilir. Şimdi bu yaklaşım içinde problem sözcüğü ele alalım, önceki çözümlere değinelim ve kendi çözümlememizi sunmaya çalışalım.

III. Problem Sözcüğün metin bağlamında durumu

Problem, diye gördüğüm sözcük Dresden nüshasında şöyle yazılmıştır طارلق ve iki ana neşirde *taraklık* biçiminde okunmuştur. Aşağıda bu sözcüğün yer aldığı metin bağlamı ve metnin transkripsiyonlu biçimi M. Ergin neşirinden alınıp gösterilecektir¹¹.

¹⁰ Bakınız, önceki dipnotunda gösterilen yazı.

¹¹ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı* I. Giriş-Metin- Faksimile. TDK yayını, Ankara, 1958.

Dresden yazma nüshasında ve M. Ergin neşrinde problem sözcük:

قان طورالې الېب مېدان تەكتۆردېلې
قان طورالې جمال و كمال اباسې يكت ايدى اغوزده
دورت يكت تقابلە كۆزدې بېرى قان طورالې بېرى
تۆچكۆر و اوغلى قىز قىزىق و بوز اېغىرلۇبىرىك
قان طورالې تقايسى سېرىدى . قىز كۆشكەن باقاردى
طار قلغى يوشلدى . كىسى ماولدى . اوصل اولمش
طنە كېي اغزىك صوبى اتدى .

(Dresden s. 179-180, satır

11-13)

“Çan Turalıyı alıp meydana getürdiler. Çan Turalı cemal ve kemal iyisi yigit idi. Oğuzda dört yigit nikab-ile gezer-idi. Biri Çan Turalı, biri Kara Çekür ve oğlu Kırk Kınık ve boz aygırlu Beyrek. Çan Turalı nikabın serpdı. Kız köşkden baqar-idi, taraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avşıl olmış çana kibi ağzınun şuyı aqdı” [Ergin 1958: 188].

Yukarıda, problem sözcüğün yer aldığı bağlamda, ardından gelen sözcüklerin de tam karşılığı bulunduğu ve doğru okundukları söylenemez. ‘kedisi mavla-’ ve ‘avşıl ol-’ diye okunan fiillere yüklenen anlamlar üzerinde de durulması icap ettiği kanısındayım. Burada bunların bulunduğu bağlam açısından bakıldığında bir yanlış okuma, yanlış anlam yükleme veya yanlış yapılmış istinsah hatası olabileceği ihtimalleri, okuyucusunu düşündürmektedir. Fakat, burada, sadece, işaret edilen problem sözcük üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

IV. Problem Sözcüğün başka bağlamlar içinde yüklendiği anlamlar

Şimdi, problem diye ele alacağımız sözcüğün tarihî metinler bağlamında durumuna ve yüklendiği anlamlara bakalım. Bilindiği gibi elimizde Köktürk, Uygur, Mani ve Arap harfli alfabeler ile, Türk dilinde yazılmış bir çok tarihî metin bulunmaktadır ve bunların çoğu yayınlanmış durumdadır. Bu sözcüğe ve **tarı**-fiilinden türetilmiş bir çok örneğe bu metinlerde rastlamak mümkündür.

Köktürk alfabesi ile yazılmış yazıtlarda bu sözcüğe ek almış biçimde Taryat (Terx) yazıtında [752 /753] rastlanılmaktadır: “(Ny 4) **ekin ara ilyam tarıylayım**” [= ikisi arasında (bulunan) İla ırmağım ve tohum ektiğim tarla(ları)m, diye çevirdim] (Berta 2004: 252; Gül 2004: 187). Irk Bitig’de **tarığ** biçiminde ve ekin anlamında yer alır: **tarığ bişdi** (Orkun 1938: 87; Gül 2004: 187). Bugünkü anlamı: ‘ekin/ekinler oldu’. Maniheist ve Budist metinlerinde sözcük, **tarığ** ve **tarığlağ** biçiminde kullanılır. Uygur metinlerinde **tarığ** kelimesi sadece Manichaica III-13 numaralı metninde bir kez **tarag** şeklinde geçer (Le Coq 1922). Mani metinlerinde, VIII-XII. yüzyıllar arası, bağlantı ünlüleri *ı / i* yerine *a / e* ünlülerinin kullanıldığı göze çarpar. Bu alfabe ile yazılmış metinlerde **ķ** ve **ğ** sesleri ayrı işaretler ile gösterilir (Zieme 1969: 20-23). Halbuki Uygur alfabesinde **ķ** ve **ğ** sesleri, uzun bir zaman birbirinden ayrılmaz ve tek bir işaret (**𐰇**) ile yazılırlardı. Gerçi, IX.- XIII. yüzyıllar arasında, alfabede iki sesi ifade eden tek işareti Uygurlar, birbirinden nokta koymak (**𐰇**) suretiyle ayırmıştır. Fakat, XIII. yüzyılda Moğol yazısı etkisiyle Uygur metinlerinde yine bir karışıklık yaşanmıştır. Çünkü, Moğollar, eski Uygur imlâsıyla yazıyorlardı. Çağatay Han dönemi ve sonrası Orta Asya Türk yazı dili metinlerinde bu durumların tamamen birbirine karıştığı veya yeni bir hüviyet kazandığı görülür¹².

Oğuz lehçesinde görülen **tarla** [< **tarıla** <**tarığlağ**] sözünün **ğ** seslerinin düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır¹³. **tarığ**, **tarığlığ**, **tarığlağ** ve **tarığlık** sözcüklerinin türetildiği fiil üzerinde de farklı görüşler vardır¹⁴. Fakat, fiilden ziyade biz burada, türetilen

¹² Bu harflerin Uygur alfabesindeki yazımı için Bkz. G. Doerfer, *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1993: 94-115; Çağatay dönemi için bkz.: J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Ankara 2003: 39-41.

¹³ Oğuz Türkçesi’nde kelime içi ve sonundaki /y/ ünsüzünün durumu için bkz. Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi – XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük* -, Enderun Kitabevi, İstanbul 1994: 50-52.

¹⁴ Doerfer, *Manichaica* III,13 metninde bulunan **taray** şeklini esas alıp, fiilin **tar**-olduğunu kabul eder [bkz. G. Doerfer, "Nomenverba im Türkischen", *Studia*

sözcüklere yüklenen anlamlar üzerinde durmak istiyoruz. Elimizde eski dönemlerde sözcüğün türediği fiili ve türevlerini en iyi Kaşgarî'nin eserinde görebiliriz. Burada bir *tarı-* fiili gösterilmektedir ki, türevleri de aynı anlamları içermektedir. Örnekler ve açıklamalar için, B. Atalay'ın Kaşgari sözlüğü için tertip ettiği dizinden yararlanacağız¹⁵:

tarı-: “(ekin) ekmek”

tarığ / tarığ: “ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; zahire; dari”.

tarığçr: “çiftçi, ekinci”.

tarıǵlıǵ yer: “ekin bulunan yer; anbar”.

tarıǵlıǵ: “anbar”.

tarıǵlık: “anbar”.

tarıǵlaǵ: “tohum ekilecek yer; tarla, ekerge”.

tarıǵ tarıǵu yer: “tohum ekilecek toprak, yer”

Bir çok tarihi metinlere dayalı sözlükte *tarıǵ* sözcüğünün ‘tohum’ ve ‘ekin’ anlamları açıkça belirtilmiştir. *tarı-* fiilinin bugünkü Türkiye Türkçesi karşılığı, “tohumlamak, tohum atmak” ve “tohum ekmek” biçimlerindedir. Tarlaya tohum ekilir, tohum atılır ve tarla onları bitip yeşertinceye kadar koynunda muhafaza edip besler, büyütür; tekrar onların tohum vermesine ve olgunlaşmasına kadar bu süreç devam eder.

Dankoff ve Kelly, Kaşgarî sözlüğünün yeni neşrinde *tarıǵlıǵ yēr* için yapılmış Arapça açıklamayı şu şekilde çevirirler: “Land that is seeded (dat zar)” (Dankoff 1982: 368). Bu cümlenin Türkçede tam karşılığı: **tohumlanacak yer/ toprak**. Bir

---

Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata. Napoli, 1982: 101-114. G. Clauson, aynı sözcüğü *tarıy* biçiminde okur ve *tarı-* fiilinden -y ile yapılmış isim kabul edip açıklar [G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972: 537b]. M.Erdal ise, Türk dilinde *tar-* “daralmak”; *tarı-* “ekin ekmek” ve *tara-* “yaymak” anlamları bulunan üç ayrı fiil vardır, diyor ve Doerfer’in görüşünden ayrılıyor. Kaşgarlı'nın sözlüğünde gösterilen *tarı-* “ekin ekmek, tohumlamak” anlamındaki fiili *tarıy* ile ilişkili görüyor [M. Erdal, *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden, 1991: 391]. Biz de, Kaşgarlı'da gördüğümüz *tarı-* fiilinin tohumlamak, ekin ekmek anlamı ile açıklanmış olduğunu düşünerek, son iki görüşe katılıyoruz.

¹⁵ B. Atalay neşrinden aldığımız örnekler için bakınız: B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. IV. Ankara, 1943: 577-578. *tarı-* fiili ve türevlerinin kullanımları için ayrıca bkz.: Bülent Gül, *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2004: 187 (yayımlanmamış doktora tezi).

başka örnek: *tarıǵ tarıldı*. Bu cümlenin Arapça açıklamasından çevirisi: “The field (or other) was sown (zuri'a)” şeklinde yapılmıştır (Dankoff 1984: 27). Türkçe çevirisi: ‘tarla (başkaları da böyledir) tohumlandı’. Fakat, sözlükte Kaşgarî'nin verdiği Türkçe örnek cümlenin tam karşılığı, *tohum ekildi* veya *tohum tohumlandı* biçimlerinde olmalıdır.

Tohumların, ekinlerin toplanıp konduğu yer, *tarıǵlıǵ / tarıǵlıǵ* için Kaşgarlı ‘ambar’ açıklaması vermiştir. Tohumların saklandığı yere, ambar denmektedir.

V. Problem Sözcük Üzerine Daha Önce Yapılmış Çözümlmeler

• Yukarıda problem sözcük, hem Dresden nüshasının verdiği metin bağlamında, hem de, onun doğduğu fiil ve türevleri ile kendisi, tarihi metinlerin ve kaynakların verdiği bağlamlar içinde gösterdiği özellikler ve işlevler içinde gösterilmeye çalışıldı. Kendi çözümlememize geçmeden önce, problem sözcük üzerine yapılmış açıklamaları ve çözümlmeleri gözden geçirmek yararlı olacaktır. Çözümlmeler çerçevesinde, M. Ergin, O. Ş. Gökyay ve S. Tezcan'ın açıklamaları dikkate alınacaktır. Çünkü, her üç uzman, bu metinleri inceleyip yayınlamışlardır.

M. Ergin, problem sözcüğü kendi neşrinde *taraklıǵı* diye okumuştur. Ayrıca, indeks kısmında sözcüğü, *taraklıǵ* biçiminde madde başı yapıp şöyle açıklamıştır:

taraklıǵ “taraklık, tarak kemiklerinin bulunduğu organ; el, ayak, bel taraklıkları;bel;

tarı boşal- “beli gelmek, inzal vuku bulmak, gevşemek, boşalmak” 180-4” (Ergin 1963: 285).

Dresden nüshasının ikinci önemli inceleyicisi O.Ş.Gökyay, aynı sözcüğü, eserinin ‘Söz Dizisi’ kısmında sözcüğü iki madde halinde açıklar (Gökyay 1973: 290):

taraklıǵı boşalmak 87-20 “(Abdülkadir İnan) beli gelmek, inzal vukubulmak”.

taraklıǵ 87-20 “An.,Leh.,Rad., Söd. el ve ayak kemikleri, el ayak parmaklarını teşkil eden kemikler”.

Burada ele aldığımız problem sözcük ile ilgili en son çözümleme önerisini S. Tezcan yapmıştır. Fakat, bu çözümlemenin kendisini de tatmin etmediği anlaşılıyor. Tezcan'ın yaptığı yeni öneri, filolojik bir zorlamadır. Buna benzer bir çözümleme denemesi, O. F. Sertkaya tarafından Dresden nüshasında çözümlenmemiş bir başka ibare üzerinde yapılmış idi ve bu önerinin de, sorunu çözümleyici hiçbir işlevi bulunmamaktaydı (Sertkaya 1988: 141-156). Çözüm önerisinde bu yüzden, aynı türden bir filolojik zorlama görüyorum. Çünkü, S. Tezcan, problem sözcüğün Arap imlâsıyla yazılmış biçimini parçalayıp eklemeler yaparak yeniden düzenliyor. Tezcan'ın çalışmasında problem sözcüğü okuma ve açıklama önerisi kısaca şöyledir:

“ Drs.92a.4(ME D 180/4)

boşaldı > يوشلدى > يوشلدى (?) قلقى [اغزندان] طار [اغزندان] [اغزندان] kedisi mavladı, avsil olmuş (S) țana gibi ağzınun şuyı ağıdı.

Bir açıklama denemesi: Burada bir sözcüğün eksik yazılmış olduğunu sanmakta, metni [اغزندان] طار [اغزندان] قلقى يوشلدى *tar [ağzından] kıllığı boşaldı* “dar ağzından ağzının suyu aktı” olarak okumayı önermekteyim; [اغزندان] yerine [اغزینن] eklenmesi de mümkündür” (Tezcan 2001: 246).

Tezcan'ın ‘taraklık’ sözcüğü ile ilgili, Ergin ve Gökyay neşirlerinde yapılan açıklamaları anlam yüklemeye açısından eleştirisi doğrudur. Çünkü, sözcüğü ‘tarak’ biçiminde okuyup anlamak imkânsızdır. Tarak kemikleri, insan vücudunda sadece iki yerde bulunur ve kadınlık/analık uzvunda bulunmaz; ellerde ve ayaklarda bulunur. El ve ayaklarda bilekle parmaklar arasında yer alan kemiklere *tarak kemiği* adı verilir. Tarak kemiklerinin sayısı insanda parmak sayısı kadardır ve her bir yerde beş tanedir. Bu kemiklerin her birinin üst ucu bilek kemiklerinin ikinci sırasıyla ve alt ucu parmak kemiklerinin ilk sırasıyla eklenirler. Dolayısıyla, bu eleştiride bir tereddüd yoktur.

Fakat, burada, S. Tezcan'ın her iki metin uzmanına yönelttiği eleştirinin haklılığı probleme bir çözüm getirmemektedir. Aksine, onun ileri sürdüğü yeni çözüm önerisi de, bizi asıl çözümden uzaklaştırmaktadır. Çünkü, Tezcan da, sözcüğün bağlam içinde ne olabileceği üzerinde durmuyor. Bu kelimeyi bölerek ve araya başka unsurlar dahil ederek bir anlam çıkar mı, diye çözmeye çalışıyor. Evet, ‘tar’(dar) ile ilgili verilen ‘tar ağızlı’ örneği, kadının veya kızın güzelliğini tavsif edici bir ölçüttür ama, ‘yüz’ ile ilgili güzellik ölçütlerindedir. Kadının cinsel organına, veya analık uzvuna işaret ettiği söylenemez. Hele, ‘tar [ağzından] kıllığı’

gibi bir okuma önerisi, hem metne bir gereksiz ekleme yapmış oluyor ve hem de durumu açıklamıyor. Nitekim, bulunan kanıt ‘gıllık’ sözü de, sadece Türkçede “ağız suyu, tükürük” anlamında rastlanan nadir bir örnek olarak takdim ediliyor. Türkçede verilen: *gıllığı akyar* [= ağız sulanıyor], örneğinde ise, sözcük ‘ağız’ anlamı taşıyor (Tezcan 2001: 247). Kadının cinsel organına işaret edecek bir özelliği yoktur. Dolayısıyla, metinde görülen bu problem çözümsüz olarak kendini muhafaza etmektedir.

VI. Eski Çözümlerin eleştirisi ve Yeni Çözüm

Problem sözcük, ‘boy’un kahramanı Kan Turalı’nın, Selcen Hanım ile evlenmek için Oğuz elinden gelip üç vahşi hayvan ile boğuşacağı sırada ortaya çıkar. Kan Turalı, Oğuz ilinde kızlar ve gelinler baştan çıkmasın diye ‘peçe’ ile dolaşmak mecburiyetinde bırakılan olağanüstü dört yakışıklı beyden biridir. Selcen Hatun köşkünden bakıp meydana canavar ile kendisi uğruna dökülecek delikanlıyı seyrediyor. Bu sırada, kahraman, yüzünden serpuşunu/peçesini çıkarıp atar, meydana doğru döğüşmek üzere yürür. Selcen Hatun, onun yüzünü görür, yakışıklılığına gönlü akar, yakışıklılığını görüp orgazm olur, طارقلنى boşalır. Problem de, budur. Selcen Hatun’un orgazm olan uzvunun adı nedir?

Metinde طارقلنى şeklinde görülen sözcüğü ekiyle, iki uzman **taraklılığı** şeklinde okumuştur. Eksiz olarak da, **taraklık** diye vermişler. Tezcan ise, bir ekleme sözcük ile mevcut yapıyı ikiye ayırmış ve *tar [ağzından] kıllığı* gibi bir yeni olgu yaratmıştır. Her üç çözümleme ve bunlara yüklenmek istenen anlamlar sorunu ortadan kaldırmıyor. Halbuki, sözcüğün eldeki yazım şekli onu başka türlü okumaya, başka türlü düşünmeye de açık görünmektedir. Burada, hiç kimse bir kadının veya kızın ana işlevlerinden birini göz önüne getirmiyor. Oysa, bir kadının temel işlevlerinden biri doğurganlığı, ana olma vasfıdır. Tohum olmadan da o işlevini hiçbir ana yerine getiremez. Bu ilişkiyi gösterir tarihi bağlamda metinlerden örnekler verilebilir. Burada tarlalara tohum atılmasından sonra bitkinin yetişmesi ile kadının doğurganlığı arasında metaforik bir ilgi kurulmuştur. Bunun ilk örneğine Yenisey çevresi yazıtlarından **Aldı Bel**’de; ikinci örneğine ise, Karahanlı Türkçesi **Satıraltı Kur’an Tercümesi**’nde (TİEM 73) rastlamaktayız. **Aldı-Bel** yazıtında tarlaya kadının doğurganlık özelliğinden dolayı, yazıtı yazdıran kişi *katun*’una *katun tarlağım* diye hitap etmektedir. TİEM 73’de geçen örneklerde de benzer metaforik kullanımlar vardır. Kadın, *tarıglağ* “tohum ekilecek yer; tarla”dır. Metinde geçen *tarıglağınızlarğa kél-* ise “hanımlarınızla cinsî münasebet kurmak” anlamına gelir. Köktürk yazısı metinlerde görülen örnekler:

*çuçuk böri s(a)ñun ... -un atun tarlağım ... m tarlağ y... (Y
12 Aldı Bel I).*

*çuçuş k(a)tun t(a)rl(a)đ(ı)m kırırđ yor(ı)t(ı)m (Y 72 AldıBel
II)*

Satıraltı Kur'an Tercümesi'nde rastlanan örnek:

*atunlarıñız tarığlağ turur silärkä. kälilär tarıđlađıñızlara
ayudın kim tiläsä silär aunduruñlar özünüzlärni. "Kadınlarınız sizin
için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın" (TIEM Kök
27r/7=002/223)*

Sorunun çözümü, bu ilişkinin anlaşılmasında yatıyor. Yukarıdaki örneklerden de görüleceği gibi, kadın ile tarla (*tarığlığ*) arasında açık bir ilişki vardır¹⁶.

Ben, "bağlamda işlevci yorum" yaklaşımı içinde probleme baktığımda, sözcüğün birkaç türlü okunabileceğini düşünüyorum. Birincisinde, arkaik metinde k/đ sesleri aynı işaret ile gösterilmiştir. Bu yüzden aktarıcı veya müstensih, sözcüğü kaydederken hata yapmıştır, yahut aktarıcı döneminde eldeki şekil de kullanılıyor olmalıdır. Bu durumda sözcük ilk akla gelen şekli ile okunmuş ve 'taraklığı' biçimi ve anlamı verilmiştir. Fakat, sözcük, metindeki görünümü ile bile, 'tarıklığı' diye de okunabilir. Aynı zamanda bu sözcüğün, *taraklağı* / *tarıklağı* şekillerinde de okunması mümkündür. Bununla birlikte, sözcükte yer alan ve q (,) diye okunan işaretin tek noktayla, đ biçiminde okunması da mümkündür. Çünkü, uzmanlar, metinde sıkça noktalama kusurları yapıldığı konusunda hemfikirdir ve burada da, bana göre, böyle bir durum, böyle bir kusur vardır. Bu durumda bağlam içinde karşımıza çıkan problemlili kelime, eksiz olduğunda, *tarığlığ*/ *tarığlık* veya *tarığlağ* biçimlerinde ve ek aldığı zaman, *tarığlığı* / *tarığlağı* biçimlerinde okunabilir ve böylece karşımıza çıkmış olan sorun da, çözümlenmiş olur. Kendi başına, eksiz biçimi, *tarığlık* / *tarığlığ*, anlamı ve işlevi itibariyle, analık/kadınlık uzvu ile doğrudan ilişkili bir konuma gelmiş bulunur. Anlatıcı, bu sözcük ile, analığın doğurganlık organını tohumluğa benzetmektedir. Bu anlam ve biçim ortaya konuğunda da, bağlam içinde sözcük yerini bulup işlevini ortaya çıkarmış oluyor. Kızın, yakışıklı delikanlıyı görüncü, boşalan ne 'taraklığı'dır, ne 'tar [ağzından]

¹⁶ Yukarıda verilen örnekler Bülent Gül'ün doktora tezinden alınmıştır. Bkz. Bülent Gül, *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2004: 187 (yayımlanmamış Doktora tezi).

kılığı'dır; ama, boşalan dişilik uzvu olan 'tarıǵı / tarıǵı'dır, yâni, tohumluğudur. Tohum karşılığı sözcük ise, tarı- fiilinden türetilmiş olan tarıǵ'dır.

Sonuç

Bütün bu açıklamalardan sonra, diyebiliriz ki, tarıǵı ve tarıǵ kelimelerinin tohum atılacak, tohum ekilecek yer anlamlarının yanı sıra, tohumların muhafaza edildiği ambar veya tohumluk anlamlarını da taşıdığı anlaşılıyor. Türkçede, günlük konuşmalarda, bekârlık günlerini birlikte geçirmiş eski arkadaşlar birbirinden uzun yıllar ayrı düştükten sonra, ilk karşılaşmalarında nasılsın, iyi misin diye söze başlayıp hal hatır ettikten sonra ekseriya "Ee söyle bakalım, tohum torbadan neyin var, bir şey ekip biçebildin mi?" diye sorarlardı. Bu soru, 'evlendin mi, çocukluk sahibi oldun mu ?' anlamında sorulurdu.

Değişik bağlamlarda ele alıp incelediğimiz problemin çözümü erkeği, tarıǵçı, yâni tohum ekici; kadını ise, ekilip biçilecek tarla [< tarıǵı] ve tohumları muhafaza eden dişilik uzvuna [= tarıǵı]'a sahip kişi olarak karşımıza çıkarmıştır. Kadın, sahip olduğu tarıǵ ile, analık vasfına sahiptir. Dolayısıyla, sözcük tarıǵlık / tarıǵ biçiminde okunup anlam yüklendiğinde problem filolojik açıdan da, çözümlenmiş görünüyor. Sözcüğü, tohumluk anlamı ile bulunduğu bağlama yerleştirir isek, "tarıǵı boşaldı" cümlesinden, tohumluğu, cinsel organı boşaldı, orgazm oldu, anlamı ortaya çıkar. Oysa, tarıǵı boşalırsa, hiçbir kadın bu durumda tarıǵını yerinde bulamaz ve saçını tarıyamaz; kadın, dağınık gezmek zorunda kalır.

Eski Türkler arasında kadının ve ananın, erkek tohumlarını muhafaza eden tohumluk / ambar ve tohum ekilecek toprak gibi görüldüğü her ikisinin bu yüzden 'aziz' sayıldığı anlaşılıyor. Ana ve toprak, kendilerine ekilen tohumları vücutlarında besleyip hayat veriyor ve gün ışığına çıkarıyor. Bu durum sonuçta, insanların çoğalmasını sağlıyor; tohum ekili topraklar, yetiştirdikleri ürünlerle çoğalan insanları besliyor. Türkçe'de ana ile vatan kavramlarının birleştirilip anavatan biçiminde kullanılmasının sebebi, her ikisinin bu özelliklere sahip olmasına dayanır. Türkler arasında bundan dolayı, ana ve anavatan, çok aziz varlıklar hüviyetindedir.

Kaynaklar

- ATALAY, B. (1943), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. IV*, Ankara.
BERTA, Árpád (2004), *Szavainat Jól Halljátok*, Jatepress, Szeged.
CLAUSON, G.(1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

- DANKOFF, R., J. Kelly (1982), *Mahmud el-Kaşgarî. Türk Şiveleri Lügati (Dîvânü Lügâti-t-Türk)*. I. Kısım, Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DOERFER, Gerhard (1982), "Nomenverba im Türkischen", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli: 101-114.
- DOERFER, Gerhard (1993), *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- ECKMANN, J. (2003), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara.
- ERDAL, M. (1991), *Old Turkic Word Formation*, Wiesbaden, 1991.
- ERGIN, M. (1963), *Dede Korkut Kitabı* II. İndeks-Gramer, TDK Yayını, Ankara.
- ERGIN, M. (1958), *Dede Korkut Kitabı* I. Giriş-Metin- Faksimile, TDK Yayını, Ankara.
- FLEISCHER, H. O. (1831), *Catalogus codicum Manuscriptorum orientalium Bibliothecae Dresdensis*, Dresden, no. 86.
- GÖKYAY, O. Ş. (1938), *Dede Korkut*, İstanbul, 1938.
- GÖKYAY, O. Ş. (1973), *Dedem Korkudun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- GÜL, Bülent (2004), *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KİLİSLİ MU'ALLİM RİFAT (1916), *Kitâb- ı Dede Korkut*, İstanbul, h. 1332.
- KÖK, Abdullah (2003), *Satraltı Kur'an Tercümesi*, (TİEM 73), Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1966), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara.
- LE COQ, Albert von (1922), *Türkische Manichaica aus Chotscho*, III, APAW.
- ORKUN, H. Namık (1938), *Eski Türk Yazıtları II*, İstanbul.
- ROSSI, Ettore (1952), "*Il Kitab - i Dede Qorqud*", *Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oгуz*. Tradotti e annotati con "Facsimile" del Ms. Vat. Turco 102. Vatikan.
- SERTKAYA, O. F. (1988), "Dede Korkut Kitabı'ndaki Bazı Manzum Parçaların Yeniden Okunması", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, Ankara: 141-156.
- TEZCAN, S. (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TEZCAN, S., H. Boeschoten (2001), *Dede Korkut Oğuznâmeleri*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi – XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük-*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- YILDIRIM, Dursun (2001), "Qam Böri oğlu Bamis Börik [Qam Böre oğlu Bamis Börek] Boyunda Sorunlar ve Çözümlenmeler". *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, sayı 2, Ankara: 129-167.

'KİTĀB- İ DEDEM QORQUD' NÜSHASINDA BİR PROBLEM SÖZCÜĞÜN ÇÖZÜMLEMESİ

YILDIRIM, Dursun (2002), ""Kitāb-ı Dedem Qorqud' Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?," **Türkbilig Türkoloji Araştırmaları**, sayı 3, Ankara: 130-171.

ZİEME, Peter (1969), *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäischen Turfantexte*, Berlin.